Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi
Journal of Academic Language and Literature
Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Ağustos/August 2021

Muhammed KARASU

Öğr. Gör., Kastamonu Üniversitesi
mkarasu@kastamonu.edu.tr

https://orcid.org/0000-0002-8671-9088

Geç Dönem Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir El Yazmasının Yazım, Ses ve Yapı Özellikleri Üzerine (Yazı Çevirimli Metin–İnceleme)

On Spelling, Phonetics and Morphology Features of a Manuscript Written in Late Period Chagatay Turkish (Transcribed Text–Review)

Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received: 23.06.2021
Kabul Tarihi/Accepted: 11.08.2021
Yayım Tarihi/Published: 30.08.2021

Atıf/Citation
KARASU, M. (2021). Geç Dönem Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir El Yazmasının Yazım, Ses ve Yapı Özellikleri Üzerine (Yazı Çevirimli Metin–İnceleme). *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, *5* (2), 1121-1144. https://doi.org/10.34083/akaded.956620

KARASU, M. (2021). On Spelling, Phonetics and Morphology Features of a Manuscript Written in Late Period Chagatay Turkish (Transcribed Text–Review). *Journal of Academic Language and Literature*, *5* (2), 1121-1144. https://doi.org/10.34083/akaded.956620

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

Öz

Bu çalışmada, Geç Dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir hikâye güldestesi yazım, ses ve yapı özellikleri bakımından ele alınmıştır. Eser, Hicrî 1347 / Miladî 1929 yılında İsveçli misyoner ve dilbilimci Gunnar Hermansson tarafından çoğaltılmıştır. Doğu Türkistan kökenli eser, Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonunda bulunmaktadır. Çalışmamızda eserin bilgisayar ortamındaki biçiminden yararlanılmıştır.

Giriş'te, çalışmamızın amacı ve kapsamı belirlenmiş, öneminden bahsedilmiştir. Çalışma yöntemi ve yazı çevirim kuralları da *Giriş*'e dâhil edilmiştir. Ardından incelenen eserin dış ve iç özellikleri ayrıntısıyla tanıtılmıştır. Yazı çevirimli metin, Türkiye'deki yazı çevirim kurallarına yakın olmakla birlikte metnimizde farklı yazı çevirim işaretleri de kullanılmıştır. Eserin yazı çevirimli metni kurulduktan sonra dil incelemesine geçilmiştir.

İnceleme'de, yazı çevirimli metinden elde ettiğimiz bulgular değerlendirilmiştir. *İnceleme* üç kısımdan oluşmaktadır. Yazım, ses ve yapı özellikleri ayrı başlıklar altında toplanmıştır. Çağatay Türkçesinin dilbilgisi kurallarını tekrar etmek yerine eserde karşılaştığımız çarpıcı ve sıra dışı örneklere yer verilmiştir. *İnceleme*'de yazı çevirimli metinden yararlanıldığı gibi yer yer harf çevirime de başvurulmuştur.

Sonuç'ta, eser hakkındaki çıkarımlar madde madde sıralanmıştır. Bu çıkarımlar bulgulardan elde edilen genel yorumları ifade etmektedir. Eserin tıpkıbasımına internet üzerinden ulaşılabildiği için burada yer verilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: dil incelemesi, Geç Dönem Çağatay Türkçesi, Jarring Koleksiyonu, Jarring Prov. 25, hikâye güldestesi.

Abstract

In this study, a collection of stories that were written in Late Period Chagatay Turkish has been discussed in terms of its spelling, phonetics and morphology features. The work, hijri 1347 / gregorian 1929 in the year reproduced by Swedish missionary and linguist Gunnar Hermansson. The work from East Turkestan stand in the Jarring Collection of Lund University. In our study, the computer format of the work was used.

In the introduction, the aim and scope of our study were presented, its importance was mentioned. Working method and transcription rules were included in the introduction. Then exterior and interior features of the studies work were introduced in detail. Although the transcribed text is close to transcription rules in Turkey, different transcription symbols are also used in our text. After the transcription of the work is established language review was started.

In review, our findings from the transcribed text were evaluated. The review consists of three parts. Spelling, phonetics and morphology features are grouped under separate headings. Instead of repeating the grammar rules of Chagatay Turkish, striking and unusual examples that we encountered in the work are included. In the review, as the transcribed text was used, sometimes transliteration is also used.

In the results section, inferences about the work are listed item by item. These inferences represent general comments from the findings. Since it is possible to access the work on the internet, there is no facsimile of the work in our study.

Key words: *language review, Late Period Chagatay Turkish, The Jarring Collection, Jarring Prov. 25, collection of strories.*

Giriş

Bu çalışmada Hicrî 1347 / Miladî 1929 yılında kaleme alınmış bir hikâye güldestesinin yazım, ses ve yapı özellikleri incelenmiştir. Eserin adı el yazmasının hiçbir yerinde geçmemektedir. Kütüphane kaydında "collection of stories" olarak belirtilmiştir. Birbirinden bağımsız hikâyelerden oluştuğu için bu el yazmasına *Öykü Seçkisi, Hikâye Güldestesi* demek yerinde olur.

Metnimiz Geç Dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmıştır. J. Eckmann'a göre Çağatay Türkçesi 1921 yılında yerini Özbek Türkçesine bırakmıştır (Eckmann, 2011, s. 242). Ancak User, Çağatay Türkçesinin 1930'lu yıllara değin Doğu Türkistan'da yazı dili olarak kullanıldığını ifade etmektedir (2006, s. 126-128). Orta Dönem Çağatay Türkçesinden ayrı olarak Geç Dönem Çağatay Türkçesinde ağız özellikleri kendini daha belirgin biçimde sezdirmektedir (Abik, 2007, s. 71). Eser Doğu Türkistan'da kaleme alındığından Uygur Türkçesinden örneklerle karşılaşmak mümkün. Bu örnekler günümüz Yeni Uygur Türkçesinden daha çok Uygur ağızlarını yansıtmaktadır. Orta Dönem Çağatay Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçesi arasındaki bir dönemde yazılan eserde bu iki döneme ait özellikler saptamak mümkündür. Ancak bu yazı dillerini ilgilendirmeyen özelliklerin bulunması eserin önemini artırmakla birlikte Çağatay Türkçesinden Yeni Uygur Türkçesine geçiş dönemine de ışık tutacaktır.

Çalışmamızın amacı Jarrin Prov. 25'teki yazım, ses ve yapı özelliklerini ortaya koymaktır. Orta Dönem Çağatay Türkçesinden eserin yazıldığı döneme değin neler değişmiş, hangi dilbilgisi özellikleri yazı diline girmiş sorularına yanıt aranacaktır. Bu nedenle Arap harfli metin yazı çevirime aktarılarak yeniden kurulmuştur. *İnceleme* bölümünde yazı çevirimli metin art zamanlı yöntemle ele alınmış, ayrılıklar ve değişiklikler Orta Dönem Çağatay Türkçesine göre belirlenmiştir. Bu dönemin dilbilgisi özelliklerini tekrar etmek yerine metinde karşılaşılan çarpıcı örneklere ve bu

dönemde bulunmayan özelliklere yer verilmiştir. Orta Dönem Çağatay Türkçesinde tanıklanamayan birkaç örnek için Erken Dönem Çağatay Türkçesi metinlerine başvurulmuştur. Karşılaştırma yapılan kaynak metinlerin seçiminde tek ölçütümüz eserin XV. veya XVI. yüzyılda yazılmış/çoğaltılmış olmasıdır. Bu yüzyıllarda yazılmış eserlerden beş tanesi çalışmamız için yeterli verilere sahiptir. *Sonuç* bölümünde bulgular değerlendirilmiş, önemli özellikler vurgulanmıştır.

Yazı çevirimli metin Türkiye'deki yazı çevirim sistemine uygun olarak hazırlanmıştır. Noktalama işaretleri kullanılmamış, özel ve cins adların hepsi küçük harfle yazılmıştır. Yazı çevirimli metinde varak ve sayfa numaraları birlikte verilmiştir. Kullanılan işaretlerden açıklamaya ihtiyacı olanlar bulunmaktadır. Bunlar ă, ĭ, ŋ işaretleridir. Arapça kökenli *elif-i maksûre* ă işaretiyle, Farsça *ki* bağlacındaki /į/ ünlüsü ĭ işaretiyle, *nûn+kef* harfleriyle yazılan Türkçe art-damak ünsüzü ŋ işaretiyle gösterilmiştir. Metin tamiri [köşeli ayraç] içinde, sayfa kenarındaki yazılar <temren> işareti içinde belirtilmiştir. Özgün metinde kırmızı mürekkeple yazılan yerler kırmızı yazılmıştır. Arapça dualar *eğik* yazılmıştır. Okumada ya da anlamlandırmada emin olunamayan sözcüklerin yanına yay ayraç içinde soru işareti (?) kondurulmuştur. Metindeki başka konular için dipnota başvurulmuş ve açıklama yapılmıştır. Dipnotta ve incelemede yer yer harf çevirimi de kullanılmıştır.

Jarring Prov. 25 Numaralı El Yazması

Çalışmamıza konu olan el yazması, İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonunda Jarring Prov. 25 numarada kayıtlıdır. Ferağ kaydına göre eser, Hicrî 1347 yılının Kurban Bayramında[1] Yarkend'de yazılmıştır. Müstensihin adı ferağ kaydında geçmemektedir. Ancak el yazmasını İsveçli misyoner Gunnar Hermansson'un (1895-1962) çoğalttığını kütüphane kaydından öğrenmekteyiz.[2] 240x150 mm boyutlarındaki el yazması kapaksızdır. Beyaz, kalın hamur kâğıttan ve 20 varaktan oluşmaktadır. Müstensih 19a dışındaki bütün sayfalara numara vermiştir. Ayrıca varak numarası da bütün sayfaların "b yüzü"nde kurşun kalemle belirtilmiştir. 1b ve sondan üç sayfa boş bırakılmıştır. Satır sayısı 7 ile 14 arasında değişmektedir. Başlıklarda kırmızı mürekkep, metinlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Arapça ayetlerde hareke kullanılmasına karşın eserin bütünü harekesiz, talik hatla yazılmıştır.

[1] Hicrî takvimde Kurban Bayramı, ay adı olarak kullanılmamaktadır. Kurban Bayramı, zilhicce ayının içinde yerine getirilmektedir. Müstensih G. Hermansson ay adını halk ağzındaki biçimiyle yazmış olabilir.

[2] https://uyghur.ittc.ku.edu/manuscripts/Jarring_Prov_25.facsimile.xhtml (Erişim tarihi: 06.06.2021).

Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan eserde dört hikâye yer almaktadır. Eserdeki birinci hikâye Hz. Fatma'nın vefatını konu almaktadır. Hz. Fatma ve Hz. Ali arasında geçmektedir. İkinci hikâye Hz. Muhammed ile şeytan arasındaki bir iddiayı anlatmaktadır. Üçüncü hikâye ise Hz. Muhammed, münkirler ve bir geyik arasındadır. Hikâyenin sonunda münkirler İslam'ı tercih etmiştir. Dördüncü hikâye iki farklı hikâyenin birleşimi gibidir. Birinci kısımda Hz. Ömer'in Müslüman oluşu, ikinci kısımda Hz. Muhammed'in Ay mucizesi anlatılmaktadır.

bu kitāb tört bāb birle temām boldı (İçindekiler)	1a
birinci bāb fātımanıŋ vefātı	2a-4a
ikinci bāb ḫikāyet-i şeytān	4b-6a
üçünci bāb ḫikāyet-i kiyik	6b-8a
törtünci bāb ḫażret-i muḫammedniŋ faẓįleti ve muǾcizesi	8b-19a

İncelenen metnin bir eserden tıpatıp mı çoğaltıldığı, yoksa başka eserlerden bir araya mı getirildiği bilgimiz dışındadır. Bu bağlamda eserin başka bir nüshasının olup olmadığını söylemek de güçleşmektedir. Ancak eserdeki hikâyelerin benzerlerinin/türevlerinin ayrı ayrı kaynaklarda yer alıyor olması, eserin birden çok kaynaktan beslendiğini düşündürmektedir. Örneğin 4b-6a arasındaki *ḫikāyet-i şeytān*, A. M. Muginov'un hazırladığı *Opisaniye Uygurskix Rukopisey Instituta Naradov Azii*'de, C 551 numaralı el yazmasında, 13b-15b arasında *ḫikāyet-i resūl ve şeytān* (Rasskaz o Muḫammede i satane) adıyla yer almaktadır (Muginov, 1962, s. 106). 6b-8a arasındaki *ḫikāyet-i kiyik*'in manzum biçimdeki bir benzeri Kazakistan Merkezî İlmî Kütüphanede (Ortalıq Ğılımiy Kitapxana) Elyazma Bölümünde (Qoljazba Qorı) Ş. 523 numaralı el yazmasının 3. defterinde bulunmaktadır: *Qaqpanğa Tüsken Kiyiktiñ Xiqayası* (Tasmağambetov 10, 2004, s. 298).

Yazı Çevirimli Metin

1a/1

(1) bu kitāb tört bāb birle temām boldı

(2) birinci bāb fātımanıŋ vefātı

(3) ikinci bāb ḫikāyet-i şeytān

(4) üçünci bāb ḫikāyet-i kiyik

(5) törtünci bāb ḫażret-i muḫammedniŋ faẓīleti ve muʿcizesi

2a/3

birinci bāb

vefāt-nāmeʾ-yi ḫażret-i fāṭımaʾ-yı *rażīallāhu ʿanh*-turur

(1) andaġ rivāyet ḳılıpdurlar kim ḫażret-i fāṭıma (2) *rażīallāhu ʿanh* ḫażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām*dın kiyin öz vefātları– (3) dın ḫaber taptı ṭahāret ḳılıp ḫażret-i şehzāde imām ḥasen ve (4) imām ḥuseyn *rażīallāhu ʿanh*mıŋ kiysülerini taradılar bir neçe (5) künlük nānġa ḫamīr ḳıldılar ḫażret-i ʿalī *kerremallāhu vecheh* ḫayrān (6) ḳalıp sordılar yā ḫażret-i fāṭıma siz hīç vaḳtda bu kār [u] bārnı (7) ḳılmas idiŋiz ṭāʿat ve ʿibādetdin bölek işḳa ḳadem ḳoymas (8) ve meşġūl bolmas idiŋiz bu kün ne siz kördiŋiz didiler (9) ḫażret-i fāṭıma aydılar yā ʿalī biliŋ ve āgāh boluŋ babam (10) ḫażret-i resūlullāhdın ayrılġalı alte ay bolupdur kerek kĭ (11) men hem āḫret seferi ḳılġay-men anıŋ üçün bu işlerni ḳıldım

2b/4

(1) baş közümni hem taradım ferzendlerimniŋ kiysülerini hem taradım (2) mendin kiyin ḳalsalar olarnıŋ zülüflerini taraġuçı çıḳmas (3) ol sebebdin bu işlerni ḳıldım didiler ḫażret-i ʿalī *kerremallāhu vecheh* (4) perīşān bolup yıġlap aydılar kim yā fāṭıma meniŋ sizge üç (5) amānet sözüm bar zinhār unutmaġay-siz avval sözüm ol kĭ (6) mendėk ʿāṣī cāfī bendedin yüz duʿā yüz selām alġay-siz ve (7) ikinci sözüm ol kĭ meni patraḳ alıp barġay-siz üçünci söz (8) ol kĭ mendin şikāyet ḳılmaġay-siz andın ḫażret-i fāṭıma *rażīallāhu ʿanh* (9) aydılar kim meniŋ hem sizge üç amānet sözüm bar aytay zinhār (10) unutmaġay-siz avval sözüm ol kĭ meni öz ḳoluŋız birle yuyuŋ (11) ikinci feryād birle yıġlamaŋ iki ciger-kūşem ḳorḳmasun üçünci (12) bu kĭ bir ḫaṭa bardur meni gorda ḳoyġanda ol ḫaṭamı köksümde (13) ḳoyġay-siz didiler ḫażret-i ʿalī sordılar yā fāṭıma ol ne ḫaṭadur ki

3a/5

(1) dip sordılar bu ol andaġ ḫaṭadur kim meni sizge nikāḥ ḳılur– (2) da babam aydılar kābnı(?) miŋ direm bolsun dip men rāżī bolmadım (3) şol zemān ḫażret-i cebrāʾīl *ʿaleyhi's-selām* yarlıġ alıp keldiler aydılar (4) yā muḥammed ḫudā-yı taʿālă selām yarlıḳadı firişteler-durur bilā-nihāye (5) iberdiler ḫażret-i fāṭımanıŋ kābnı(?) kĭ ʿāṣī cāfī ümmetler üçün (6) sekiz uçmaḳnı ʿaṭā ḳıldı dip aydılar şol ḫaṭadur meniŋ köksüm– (7) de ḳoyġay-siz ḳıyāmet küni ḫudā-yı taʿālānıŋ özi ḳılġan vaʿdesini (8) özidin istey didiler inşāʾallāh barçanı uçmaḳġa yarlıḳaġay (9) dip yine kündin kiyin sefer-i āḫret ḳıldılar cenāzelerini çıḳarıp (10) mescidniŋ aldılarıda ḳoydılar ḫażret-i cebrāʾīl *ʿaleyhi's-selām* baş (11) bolup yite ḳat āsmānnıŋ firişteleri nemāzġa keldiler be-temām ṣaḥābe– (12) ler birle nemāz ötediler bī-temām ḫalḳ ʿizādār boldı gūyā ḳıyāmet (13) ḳāyim boldı yine bir rivāyetde andaġ aytıpdurlar kim

3b/6

(1) ḫażret-i fāṭımanıŋ cenāz[es]iġa hīç kişi kelmesün ve körmesün dip (2) aydılar bī-temām ṣaḥābeler ḫaber alıp kelgünçe cesed-i pāklar[ı] orunlarıġa (3) bardı ḫażret-i ʿalī temām vaṣıyyetlerini becā keltürdiler ḫażret-i ʿalī üç (4) kündin kiyin tüş kördiler

fāṭıma *raẕīallāhu ʿanh* bihiştniŋ (5) taşıda turadurlar sordılar yā fāṭıma ne kĭ bihiştge kirmediŋiz (6) dip ḥażret-i fāṭıma aydılar yā ʿalī men bir ḳoşnınıŋ bir yiŋnesini (7) tilep köŋlekimni yamap idim ol yiŋneni tamġa sancıp ḳoyup (8) idim unutup ḳalıpdur-men şunıŋ sebebidin bihiştge (9) kirgeli ḳoymaydurlar şol yiŋneni tapıp igesige beriŋ (10) didiler ḥażret-i ʿalī uyḳudın oyġandılar iŋneni tapıp (11) igesige berdiler taŋla keçesi tüşeseler ḥażret-i fāṭıma bihişt– (12) de taḫtda olturadurlar ḫūr ḳızları ḫıẕmetleride turup– (13) durlar emmā bir ḳız bar kĭ āftāb-ı ṭalʿat ḥażret-i fāṭımanıŋ ḫıẕmet–

4a/7

(1) leride turadurlar sordılar yā fāṭıma ol ḳız yegāne ḫıẕmet (2) ḳıladur ol ne ḳız bolġay didiler ayttı yā ʿalī siz ol küni (3) süleymān peyġamberniŋ vāḳiʿasını ḥikāye ḳılıp ārzū ḳılıp aytıŋız (4) ḥażret-i süleymān peyġamber giv-oġlıġa[3] tāc [u] taḫt ḫazīne ve defīne berip– (5) dur dip ḥażret-i süleymān pādişāh bolġan sebebdin barça peyġamberlerdin (6) ḳırḳ yıl kiyin bihiştge kirer emmā ḥażret-i resūlullāh dünyānı dost (7) tutmaġan sebebdin barça peyġamberlerdin ilgeri bihiştge kirer– (8) ler bu şol süleymān peyġamberniŋ ḳızı-turur ḫudā-yı taʿālă maŋa ḫıẕmet– (9) kār ḳıldılar didiler ḥażret-i ʿalī oyġanıp ḫudā-yı taʿālăġa (10) şükr-i bisyār ḳıldılar *āmīn rabbu'l-ʿalemīn* (11) temmet temām

4b/8

ikinci bāb

ḥikāyet-i şeyṭān

(1) andaġ rivāyet ḳılıpdurlar kim bir kün resūlullāh (2) mescid-i medīnede nemāzdın yanıp ṣaḥābelerġa pend naṣīḥat berip (3) olturup idiler kördiler kĭ şeyṭān-ı laʿīn başıġa destār (4) kiyipdur boynıġa ridā salıp ḳolıġa tesbīḥ alıpdur iżṭirāb (5) birle ötüp baradur ḥażret-i ʿalīni buyurdılar şol ketip (6) barġan şeyṭān-ı laʿīndur barıp alıp keliŋ didiler barıp (7) şeyṭānnı tutup keldiler şeyṭān kelip selām ḳıldı resūl *ʿaleyhi's-selām* (8) aydılar ey melʿūn ḳayan baradur-sėn aydı kim ḫudā-yı taʿālănıŋ (9) bendeleridin ve siziŋ ümmetleriŋizdin bir bende sekerāt– (10) u'l-mevtġa yėtipdur ḥażret-i ʿazrāʾīl *ʿaleyhi's-selām* ḳaṣd-ı cān ḳılıp– (11) dur anıŋ imānınıŋ ḳaṣdıda baradur-men resūl *ʿaleyhi's-selām*

5a/9

(1) aydılar kim ol bendeniŋ imānını ḳaydaġ ḳalıp alur-sėn şeyṭān (2) aydı kim cān ḥalḳıġa yėtkende teşne bolur şol vaḳtnı tapıp bir (3) ḳadaḥġa pişāb ḳılıp aldıda tutup tura-men ol bende anı körüp (4) tileydur men aytadur-men sėn ḫudānı iki digil dir-men ol (5) bende nāçār bolup bir ḳadaḥ pişāb üçün ḫudānı iki diydur (6) şundaġ ḳılıp imānını aladur-men didi ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām* (7) şeyṭāndın bu sözni işitip bisyār ġamgīn boldılar şol (8) zemān ḥażret-i cebrāʾīl *ʿaleyhi's-selām* yėtip keldiler aydılar kim (9) yā resūlullāh ḫudā-yı taʿālă selām aydı andaġ fermān ḳıldı kim (10) barıp dostum muḥammed *ʿaleyhi's-selām*ġa ayġıl ümmetleri üçün (11) ġam yimesün

[3] Giv/Gįv, İran destan kahramanı Güderz'in oğlu ve Rüstem'in damadıdır.

bir ḫurmānı yip uruġını yėrge tiksün ve meniŋ (12) ḳudretimni körsün dip ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām* bir ḫurmānı yip (13) uruġını yėrge tiktiler şol zemān ḫudā-yı taʿālānıŋ ʿināyeti birle

5b/10

(1) ḫurmā ündi cebrāʾīl *ʿaleyhi's-selām* yine kelip aydılar yā resūlullāh (2) ḫudā-yı taʿālă yarlıḳadı kim barıp dostum muḥammedge aytġıl şol (3) ḫurmānı yolup alsunlar dip fermān boldı ḥażret-i resūlullāh (4) aydılar ey yārānlar hīç kişi bolġay mu bu ḫurmānı yolup alġay (5) ḥażret-i ebā bekr ṣıddīḳ *rażīallāhu ʿanh* ḳopup ān-çünān küç ḳıldı (6) yolup alalmadılar andın ḥażret-i ʿömer *rażīallāhu ʿanh* ḥażret-i ʿuṣmān (7) *rażīallāhu ʿanh* ve ḥażret-i ʿalī *kerremallāhu vecheh* çihār-ı yār bā-ṣafālarnıŋ (8) her ḳaysıları ol mıḳdār küç ḳıldılar yolup alalmadılar (9) ve ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām* baş laġīn otuz üç miŋ ṣaḥābeler (10) ol mıḳdār küç ḳıldılar yolup alalmadılar resūlullāh (11) ḥayrān bolup turdılar cebrāʾīl *ʿaleyhi's-selām* keldiler aydı (12) yā resūlullāh ḫudā-yı taʿālă aydı bir daraḫt ḫurmānı hemīn (13) zemān tėrip ündürip özi ve bī-temām ṣaḥābeler birle yolup

6a/11

(1) alalmadılar pes dostum muḥammedniŋ ümmetleriniŋ neçe yıl– (2) dın beri cān içideki imānını neçük şeyṭān alur dip aydı (3) ol zemān ḥażret-i muḥammed muṣṭafă *ṣallīallāhu ʿaleyhi ve sellem* bu sözni (4) işitip ḫoş-ḥāl-i ḥazm boldılar (5) *āmīn rabbu'l-ʿālemīn bi-faẓlike ve bir-raḥme[ti]ke* (6) *yā er-raḥm er-rāḥimīn* (7) temmet temām

6b/12

üçünci bāb

ḥikāyet-i kiyik

(1) andaġ rivāyet ḳılurlar kim bir kün resūl *ʿaleyhi's-selām* (2) şikārġa çıḳıp idiler bir āvāz keldi ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām* (3) körseler bir kiyikniŋ putıġa tuzaḳ-bend bolupdur tuzaḳ– (4) nı südrep keledur kelip resūl *ʿaleyhi's-selām*nıŋ ayaġlarıġa (5) yıḳıldı ḥāl tili birle ayttı yā resūlullāh bu kün ṣayyādnıŋ ḳolıġa (6) tüştüm üç balam bar idi meni öltürgünçe ḳolıdın boşanıp (7) ḳaçtım dip ḥālını ayttı aŋaġaça ṣayyādge fer keldi kim aydı ey (8) muḥammed bu kiyik meniŋ idi maŋa beriŋ didi resūl *ʿaleyhi's-selām* (9) aydılar kim obal bolur üç balası bar iken ḳoyabergil (10) didiler ṣayyād ayttı meniŋ hem üç balam bar avḳātım ṣayyādlıḳ birle

7a/13

(1) kėçedur didi kiyik ayttı yā resūlullāh maŋa mühlet bersünler (2) barıp balalarımnı emitip keley didi resūlullāh aydılar (3) ey kāfir balasını emitip taŋla tüş birle kelsün didiler (4) ṣayyād ayttı yā muḥammed taŋla tüş birle kelmese kiyikniŋ ornıġa (5) sizni öltürey mu didi resūl *ʿaleyhi's-selām* ḳabūl ḳıldılar (6) andın kāfir kiyik[ni] ḳoyaberdi kiyik balaları ḳaşıġa keldi (7) ayttı ey balalarım meni toḳ ėmiŋler meni bir kāfir öltüredur (8) ḥażret-i muḥammed resūlullāh vekīl boldılar didi kiyikniŋ

(9) balaları ayttı ey ana patraḳ barıŋ biz emmeydur-mız (10) ol kāfir muḥammed resūlullāhġa elem ḳılur didi kiyik yandı kāfir– (11) ler tört bendergāhġa kişi ḳoydı ḳurġan ḳılıp turuŋlar (12) kiyik yoluḳsa atıp öltürüŋler muḥammed resūlullāhnı (13) kiyikniŋ ornıġa öltüreli didi bu kiyik kėle kėle kāfirleriŋ

7b/14

(1) ḳurġanıġa yoluḳtı kāfirler tīr-bārān ḳıldılar kiyikge hīç (2) oḳ tegmedi ikinci üçünci ḳurġandın hem ötti törtünci ḳurġanġa (3) keldi kāfirler kiyikni attılar kiyikniŋ putıġa oḳ tėgip (4) ve kiyik oḳnı südrep taġḳa çıḳıp bir ḳucuranıŋ[4] tübide (5) yattı kün tüş vaḳtıdın ötti kāfirler ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām*– (6) nıŋ ḳaşıġa kelip ayttı taŋla tüş birle kelmese meni öltürüŋ– (7) ler dip aydıŋız tüş vaḳtı boldı ėmdi kiyikniŋ ornıġa (8) sizni öltüremiz didiler şol zemān ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām* çıḳıp (9) künge işāret ḳıldılar kün yandı ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām* (10) ḥażret-i ʿalīni buyurdılar barıp kiyikni izdeŋ dip ḥażret-i (11) ʿalī izdep kelseler kiyik taġḳa çıḳıpdur taġḳa çıḳtılar (12) kördiler kim kiyikniŋ putıġa oḳ tėgipdur ḥażret-i ʿalī (13) aydı ey teŋriniŋ cānveri saŋa ne ḥāl tüşti dip

8a/15

(1) putıdın oḳnı aldılar tüprüklerini saldılar kiyik sālimü'l-aʿżā (2) boldı ḳoyaberdiler kiyik resūl *ʿaleyhi's-selām*nıŋ ḳaşıġa yėtip (3) keldiler kāfirler körüp ḫacīl boldı ayttılar yā resūlullāh (4) kiyikni öltürüp yiyeli andın yine kiyikni tirgüzüŋ biz (5) müsülmān bolalı didiler kiyikni öltürüp puşurup yidi– (6) ler kiyin resūl *ʿaleyhi's-selām* ḳol köterip duʿā ḳılıp aydı (7) kiyik yine tirildi kāfirler ayttı eger muḥammedniŋ dīni bir ḥaḳḳ (8) bolmasa kiyik tirilmes idi dip kāfirler imān ėtip (9) müsülmān boldılar ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām* aydılar (10) ey cānver sėn bu yaḫşılıḳnı maŋa ḳıldıŋ men saŋa bir (11) ẕişāne ḳılay ḳıyāmet küniġaça yėtmesün dip mübārek ḳolları (12) kiyikniŋ uçasını sılap ḳoydılar kiyikde ipar peydā boldı (13) *āmīn rabbu'l-ʿālemīn temmetü'l-kitāb baʿūn*– (14) *u'l-mülkü'l-vehhāb bi-raḥmetike yā er-raḥm er-rāḥimīn*

8b/16

törtünci bāb

ḥażret-i muḥammed muṣṭafā ṣallīallāhu ʿaleyhi ve sellemniŋ faẓīleti

(1) andaġ rivāyet ḳılurlar kim çūn ḥażret-i vācibü'l-vucūd (2) ḥażret-i muḥammed muṣṭafā *ṣallīallāhu ʿaleyhi ve sellem*ni peyġamberlik şerefiġa maʿbūṣ (3) ḳıldı ėrse dīn düşmenleri ġamnāk boldılar andın kiyin ḥażret-i (4) peyġamber *ʿaleyhi's-selām* ḥażret-i ebā bekr ṣıddīḳġa imān-ı ʿarż ḳıldı (5) aydılar ey ebā bekr ḫudā-yı taʿālă birdur ve bardur ėmdi bu dīn– (6) din başḳa hemesi bāṭıldur dip aydılar ḥażret-i peyġamber *ʿaleyhi's-selām*– (7) nıŋ şerāfetleridin fī'l-ḥāl imān keltürdiler hīç muʿcize (8) tilemediler tevḥīd[ġa] kelmesini ṣıdḳ birle ḳabūl ḳıldılar ėrse (9) kündin künge islām devleti ve ʿizzeti ziyāde boldı bir kün (10) ebū cehl *ʿaleyhi'l-laʿīne* ʿömer ibnü'l-ḫaṭṭāb

[4] "Mağara" anlamında kullanılan *ḫucre* sözcüğünün değişmiş biçimidir.

*raẕīallāhu ʿanh*nıŋ ḳolını tutup (11) aydı ey ʿömer muḥammed peyġamberlıḳ daʿvāsı ḳılıp atalarımıznıŋ dīnini

9a/17

(1) <ḫarāb ḳılurġa> bel bağlapdur ėmdi men saŋa yüz ḳızıl tive berey her ne kim tilese (2) berey muḥammedniŋ başını kesip alıp kelgil didi ʿömer *raẕīallāhu ʿanh* (3) ḳabūl ḳıldı aydı ey ebū cehl bu sözni rāst aytur-sėn (4) kelgil butḫāneġa barıp ant içelik tā bizge tesellī ḫāṭır bolġay (5) didi butlardın āvāz keldi kim *lā ilāhe illā'llāhu muḥammedü'r-resūl*– (6) *ullāh* çün ʿömer ibnü'l-ḫaṭṭāb butlardın mundaġ iḳrār ḳılur digen (7) birle ve ḫaṭṭābnı işitken birle aydı kim ey ebū cehl muḥammedniŋ (8) peyġamberlıḳı üçün iḳrār ḳılur digen birle ebū cehl butlarnıŋ (9) aldıda şermende ve rüsvā bolup yandı yine bir neçe kündin kiyin (10) ebū cehl-i laʿīn ʿömer ibnü'l-ḫaṭṭābnı butḫāneġa keltürüp aydı (11) ey ʿömer seniŋ-dėk mübārīz ʿālemde yoḳdur muḥammedniŋ başını (12) kesip alıp kelgil ve maŋa bergil dip bu sözni aytḳan hemān heme (13) butlar aydılar kim ol kimerse ḫudā-yı taʿālānıŋ emīni bolġay (14) ve sizlerni ḫudā-yı taʿālānıŋ bendelıḳıġa daʿvet ḳılġay sizler

9b/18

(1) mundaġ kişige ḳaṣd ḳılursızlar ʿömer ibnü'l-ḫaṭṭāb bu sözlerni (2) işitti ḫayretġa ḳaldı ebū cehl aydı ey ʿömer bu sözni [hīç] kişige (3) aytmaġıl muḥammedge imān keltürürler mekkeniŋ pādişāhlıḳı ilikimizdin (4) keter yine bir neçe maḥaldın kiyin ʿömer *raẕīallāhu ʿanh*nı öyige çarlap ayttı (5) ey ʿömer seniŋ-dėk mübārīz bu ʿālemde yoḳdur bizni muḥammedniŋ ġamı ḫarāb (6) ḳıldı ėmdi kerem ḳılıp öltürseŋ ḫālım ve cānım saŋa bolsun (7) digen birle ʿömer mest boldı butlardın ant içti muḥammedniŋ başını (8) kesip alıp kele-men dip ḳılıçnı alıp titredi ketip barur ėrdi kim iki (9) kişi bir mozaġunı ḳoġlaşıp tutalmas ḫażret-i ʿömer hem bir çend zor (10) ḳıldı ḳoġlaşıp yėtalmadı ʿāciz bī-çāre bolup turdı andın (11) mozaġu aydı ey ʿömer sėn meni tutmaḳġa ʿāciz bolmaḳnıŋ sebebi (12) oldur kim kimerse ḫudānıŋ dostı bolġay sizlerni allāhu taʿālānıŋ (13) bendelıḳıġa daʿvet ḳılġay sėn anıŋ başını kesip kāfirġa ilter-sėn (14) bu sözni işitip ʿömerniŋ ġażabı pest boldı toḫtap-turup

10a/19

(1) kördi kim iki kişi kelip muḳābele bolup turdı ol kişiler aydı ey (2) ʿömer ḳayan barur-sėn ʿömer aydı muḥammedniŋ başını kesip alıp kelgey barur-men (3) olar aydı ey ʿömer sėn bilmediŋ mu anaŋ ve siŋliŋ muḥammedniŋ (4) dīniġa kiripdur ʿömer aydı neçük biley olar aydı imtiḥān (5) üçün bir toḫanı[5] öltürüp anaŋ birle siŋliŋġa bergil ve ʿömer (6) bir toḫanı anası birle siŋliġa berdi anası aydı ey ʿömer munı ḫudā-yı (7) taʿālā bizge ḫarām ḳılıpdur müsülmānlıḳ işni yaşurup bolmas (8) digen birle ʿömer bī-ṭāḳat bolup ḳılıçnı alıp siŋlini öltürgeli (9) turdı siŋli aydı ey ʿömer bir zemān ṣabr ḳılġıl seni şeyṭān vesvese ḳılıp– (10) dur meni ḥaḳḳ taʿālā ʿizzet ḳılıpdur ve ḫurmet bī-

[5] *Toḫa/toḫu* sözcüğü Yeni uygur Türkçesinde "tavuk" anlamına gelmektedir. Metinde yenilmesi dince sakıncalı bir hayvan olarak geçmektedir. Bu durumda *toḫa* sözcüğü "domuz" anlamına gelebilir. Veya tavuğun helal olup olmamasını tartışan mezhep görüşlerinden birini yansıtmaktadır.

nihāyet ikrām ḳılıp– (11) dur ve imān naṣīb ḳılıpdur ey ʿömer sèn bir zemān toḳḳan tevaḳḳuf ḳıl meniŋ (12) ḫudāyım andaġ ḳādirdur kim ne luṭflar ḳılur ḥażret-i ʿömer bu sözni aŋlap (13) sust boldı ve uḫladı èrse siŋlisi ḳur'ān oḳudı ʿömer kelāmullāh– (14) nıŋ ünini işitip ẕevḳı şevḳı ziyāde boldı uyḳudın

10b/20

(1) bīdār bolup ḳopup olturdı aydı ey siŋlim kelāmullāhnıŋ (2) üni köŋlümge andaġ celve beripdur köŋlümniŋ ḳuflını sındurup (3) küfr żalāletini köteripdur ol muṣṭafāġa rāġbet ve māyil etipdur (4) ol ḥażretġa meniŋ boynumnı baġlap ḫıẕmetige alıp barġıl (5) siŋlisi aydı ey aġam sèn ol ḥażretniŋ mübārek cemālını (6) körseŋ bu kelāmullāh-ı rabbānī ve tenzīl-i āsmānīniŋ leẕẕetini anda (7) bilgey-sèn ʿömer aydı ey siŋlim ol server-i kāʾināt ve ḫulāṣa-yı (8) mevcūdāt yaʿnī ḥażret-i resūlullāhnıŋ mübārek cemālıġa ārzūmend (9) boldum boynumdın baġlap ḫ^{v}ācesidin ḳaçḳan ḳul-dèk südrep (10) anıŋ dergāhıġa iltgil didi siŋli aydı ey aġam mundaġ (11) işler ḥācet imes ol ḥażret be-ġāyet ḥalīm ve kerīm-turur dip (12) ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām*nıŋ ṭarafıge tebredi uşbu ḥālda ḥażret-i cebrāʾil (13) *ʿaleyhi's-selām* resūl *ʿaleyhi's-selām*nıŋ aldıġa kelip ol vāhibü'l-ʿaṭāyāt– (14) dın andaġ fermān boldı kim bir kün ʿömer èliŋdin ötüp

11a/21

(1) barur èrdi sèn duʿā ḳıldıŋ kim āl-i ʿömerge islām-ı şerīfni (2) naṣīb ḳıl dip men seniŋ duʿāyıŋnı müstecāb ḳıldım èmdi ʿömerniŋ (3) aldıġa ottur çıḳḳıl imān-ı islāmġa müşerref bolsun ḥażret-i (4) resūl *ʿaleyhi's-selām* öydin çıḳtılar körerler kim ʿömerniŋ ḳolını siŋli (5) tutup alıp kelür çün emīrü'l-müminīn ʿömerniŋ naẓarları ḥażret-i (6) resūl *ʿaleyhi's-selām*nıŋ cemālıġa tüşti yüzini mübārek ayaġlarıġa (7) sürtüp aydı ey perverdīgār-ı ʿālemniŋ bir güzīdesi mundın (8) burun sendin yamanraḳ düşmenim yoḳ èrdi èmdi sendin bihraḳ (9) dostum yoḳdur aydı yā resūlullāh maŋa èmdi kelime-yi ʿarż (10) ḳılġıl imān-ı islāmġa müşerref bolayın ḥażret-i peyġamber *ʿaleyhi's-selām* (11) aydılar kim *lā ilāhe illā'llāhu muḥammedü'r-resūlullāh* didi (12) ḥażret-i ʿömer *raẓīallāhu ʿanh* fī'l-ḥāl imān ètip müsülmān boldı (13) aydı yā resūl-i ḫudā ebū cehl ve mekkeniŋ uluġları aldıda men (14) seniŋ başını kesip alıp kelmekde idim èmdi sèn icāzet

11b/22

(1) bergil barıp olarnıŋ başını kesip alıp keleyin dip (2) ḳolıġa ḳılıçnı alıp küffārġa ḥamle ḳıldı neçe kāfirni öltürdiler (3) başını ḥażretge alıp keldiler andın kiyin aydı yā resūlullāh (4) maŋa icāzet bergil kaʿbeniŋ içige kireyin resūl *ʿaleyhi's-selām* (5) aydılar kirgil ḥażret-i ʿömer kaʿbeniŋ içige kirip butlarġa (6) aydılar ey butlar sizler ser-nigūn boluŋlar kim islām (7) devleti ġālib keldi digen birle barça butlar ser-nigūn boldı (8) ebū cehl-i laʿīn kördi kim ʿömer peyġamberniŋ dīniġa kiripdur (9) imān keltürgen birle küfr żalālet ol melʿūnġa ziyāde boldı (10) ʿarab pādişāhı birle ʿarab uluġlarıġa nāme iberip ʿarż (11) ḳıldılar kim muḥammed peyġamberlik daʿvāsı ḳılurlar atalarımıznıŋ (12) dīn [u] milletini meniʿ ḳılur ve taḫı barçasını ḫarāb ḳılġulıdur (13)

didi bu sözni ʿarab pādişāhı işitip ḥukm ḳıldı kim leşker (14) aṭlansun dip köp çirik birle mekkege keldi ebū cehl ʿarab

12a/23

(1) pādişāhınıŋ istiḳbālıġa çıḳıp ʿizzet ikrām bille mekkege alıp (2) kirdi bu vāḳiʿanı be-temām şerḥ-i beyān ḳıldılar bu şehrlerde meşhūr (3) boldı kim āḫıru'l-zemān ẓuhūr ḳılġan ėrmiş ʿarab pādişāhı (4) uluġları birle muḥammedni öltürgey kişi iberdi kim muḥammedni alıp (5) keliŋler dip ḥażret-i peyġamber *ṣallīallāhu ʿaleyhi ve sellem* ḫadīçe kübrā ve ebū bekr (6) ṣıddīḳ *rażīallāhu ʿanh* olturup ėrdiler ḫadīçe kübrā yıġlap (7) kirip aydı kim yā resūlullāh düşmen ḳaṣd ḳılıpdur bizge hīç (8) maʿlūm imes kim seniŋ ḥālıŋ neçük bolġusıdur digen birle (9) ḥażret-i peyġamber *ʿaleyhi's-selām* aydılar kim ey ebā bekr ey ḫadīçe sizler (10) ġamnāk bolmaŋlar muḥammediŋ nigehbānı ve peşt-penāhı ḥażret-i (11) perverdigār-ı ʿālemdur anıŋ irādesi neçük bolsa andaġ bolġulı– (12) dur şubu sözde ėrdi kim bir kāfir kelip sordı muḥammed kimdur (13) ḥażret-i risālet-penāh *ṣallīallāhu ʿaleyhi ve sellem* aydılar ārī mendur-men (14) didiler kāfir aydı seni ʿarab pādişāhı çarlar ḥażret-i peyġamber

12b/24

(1) *ṣallīallāhu ʿaleyhi ve sellem* ebā bekr ṣıddīḳ birle pādişāhnıŋ aldıġa bar– (2) dılar ḫadīçe *rażīallāhu ʿanh* yüzini āsmānġa ḳılıp yıġlap teżarruʿ (3) birle aydı kim ey bār-ā ḫudā-yā peyġamberni saŋa tapşurdum didiler (4) el-ḳıṣṣa ebū cehl *ʿaleyhi'l-laʿne* ʿarab pādişāhı birle uluġlarıġa aydı (5) muḥammed kelse öltürüŋler tirik ḳoymaŋlar her ne söz sorsa ḫaḳāret (6) birle cevāb beriŋler didi uşbu ḥālda ḥażret-i peyġamber *ṣallīallāhu ʿaleyhi ve sellem*– (7) niŋ yüzleri on tört künlük tolun ay-dėk ṭalvaʿ ḳılıp ʿālemni (8) münevver ḳılıp yėtip keldiler birbirige aydılar muḥammed keledur dip (9) ʿarab pādişāhı körgeç barçaları öre ḳopup turdılar (10) ve ḥażret-i muḥammed muṣṭafā *ṣallīallāhu ʿaleyhi ve sellem*ġa ikrāmlar birle taʿẓīmler (11) ḳılıp buyurdılar kürsī alıp keldiler ḥażret-i peyġamber *ʿaleyhi's-selām* (12) kürsīde olturdılar bir kürsīde pādişāh olturdı ebū cehl (13) mundaġ iltifātlarnı körüp be-ġāyet ġamnāk boldı kim aydı (14) meniŋ maḳṣūdum bolmadı didi andın kiyin ʿarab pādişāhı

13a/25

(1) ḥażret-i resūlullāhġa aydılar yā muḥammed sėn aytur-sėn (2) men peyġamber-i āḫıru'l-zemāndur-men dip resūl *ʿaleyhi's-selām* aydı ārī (3) ḥaḳḳ sübḥāne ve taʿālā meni peyġamberlıḳġa maʿbūs ḳıldı pādişāh aydı (4) sendin burun ibrāhīm *ʿaleyhi's-selām* peyġamberlıḳ daʿvāsı ḳıldı (5) anıŋ muʿcizesi ol ėrdi kim nemrūd *ʿaleyhi'l-laʿne* seksen yıġaçlıḳ yėrni (6) ot birle toldurup boyun ayaġlarıġa zencīr salıp berkitip (7) ol otḳa taşladı ol ot aŋa gülistān boldı zencīrler (8) köyüp gül boldı aŋa hīç żarar tegmedi andın mūsā *ʿaleyhi's-selām*– (9) nıŋ muʿcizesi ol ėrdi kim her ne kim ʿaṣāsıġa ḥukm ḳılsa andaġ (10) bolur ėrdi eger suġa muḥtāc bolsa ʿaṣānı yėrge sancıp su bulaḳ (11) peydā bolup aḳar ėrdi eger düşmenge ḳahr ḳılsa ol ʿaṣā (12) yılan bolup kāfirlerni helāk ḳılur ėrdi eger sāyege muḥtāc (13) bolsa ol ʿaṣā uluġ daraḫt bolur ėrdi ve taḫı mūsā *ʿaleyhi's-selām*– (14) nıŋ duʿāsı birle firaʿvn *ʿaleyhi'l-laʿne* ġarḳ-ı tiŋiz boldı andın

13b/26

(1) kiyin ḥażret-i ʿīsā *ʿaleyhi's-selām*nıŋ muʿcizesi bu ėrdi kim tört (2) yüz yılķı ölgen ölükge duʿā ķılsalar olarnıŋ duʿāsı (3) birle tirilür ėrdi ve yine her ķaysı peyġamber öz ümmetiġa muʿcize (4) körsetip peyġamberlikni ẓāhir ķıldı ey muḥammed sen bu daʿvānı (5) ķılur bolsaŋ bizge muʿcize körsetgil ḥażret-i peyġamber *ṣallīallāhu* (6) *ʿaleyhi ve sellem* aydı ne muʿcize tilersin ʿarab pādişāhı aydı eger sėn (7) peyġamber bolsaŋ bu keçe andaġ ķaraŋġu bolsun kim dünyā āferīde (8) bolġannıŋ bu yanıda andaġ ķaraŋġuluķ bolmaġan bolġay (9) ve yine duʿā ķılġıl yaruġluķ bolsun kim hīç vaķtda andaġ (10) yaruġluķ bolmaġan bolġay ve yine ay tolun bolup kaʿbeniŋ (11) üstünide turup kaʿbeni yite ķaṭār örülüp ve taḫı andın (12) kiyin işāret ķılġıl ay iki pāre bolup bir pāresi (13) yaķaŋdın kirip itekiŋdin çıķsun ve yine bir pāresi (14) öŋ yėŋiŋdin kirip sol yėŋiŋdin çıķsun ve yine

14a/27

(1) andın kiyin birbirige ķoşulup andın yanıp āsmānnıŋ otrasıġa (2) yėtkende yine iki pāre bolup bir pāresi cenūb ṭarafıge barıp (3) andın kiyin temām āsmānnıŋ yüzige yayılıp ve āsmānnıŋ (4) temām yüzini tutup yine burnaġı-dėk tolun ay bolsun (5) ebū cehl *ʿaleyhi'l-laʿne* bisyār şādmān boldı taḫsīn ve āferīn (6) ķılıp aydı kim ey pādişāh mundaġ muʿcizeni heç kim tilegeni (7) yoķ meger sendin özge emmā yėrdeki muʿcizege muḥammed cevāb (8) berür mundaġ muʿcize kim kökde bolġay aŋa ʿāciz bolġay (9) andın kiyin ʿarab pādişāhı aydı kim ey muḥammed mundaġ muʿcize– (10) lerni körsetseŋ ḫūb eger cevāb bermeseŋ helāk (11) ķılur-men ey muḥammed aytġıl kim meniŋ köŋlümde nedur fī' (12) l-ḥāl maŋa cevāb bermeseŋ hem helāk ķılur-men ḥażret-i (13) peyġamber *ʿaleyhi's-selām* mübārek başlarını töben salıp ḥażret-i (14) ẕū'l-celāl ve'l-ikrāmġa münācāt ķıldılar ėrse vaḥy keldi kĭ

14b/28

(1) ey muḥammed bilür mu-sėn ʿarab pādişāhınıŋ köŋlide nedur ḥażret-i (2) resūl *ʿaleyhi's-selām* aydılar ilahī dānā-sėn ve bīnā-sėn cebrāʾil (3) *ʿaleyhi's-selām* ḥāẓır bolup aydı yā muḥammed fermān andaġ boldı kim (4) ʿarab pādişāhınıŋ köŋlide endīşesi budur kim anıŋ (5) bir ķızı bar közi körmes ve ķulaķı işitmes ayaġı yürmes (6) anı yüklep keltürdiler anıŋ köŋlide budur kim eger muḥammed bir ḥaķķ (7) peyġamber bolsa meniŋ bu ķızımnıŋ barça aʿżāları tegüz bolup (8) ķulaķ köz ayaġ peydā bolup sālimü'l-aʿżā ve ṣıḥḥatu'l-beden (9) bolsa dip ėmdi sėn duʿā ķılġıl men anıŋ barça aʿżā– (10) larını tegüz ķılġay-men andın kiyin risālet-penāh aydılar kim (11) seniŋ bir ķızıŋ bar imiş közi körmes ķulaķı (12) işitmes ayaġı yürmes ʿarab pādişāhı aydı ārī (13) andaġdur didi ḥażret-i peyġamber *ṣallīallāhu ʿaleyhi ve sellem* duʿā (14) ķıldılar kim bu pādişāhnıŋ ķızıġa her ʿuzvıġa nuķṣān

15a/29

(1) berip-sėn ėmdi öz kemāl keremiŋ bille ten-dürüst ķılġıl dip (2) münācāt ķıldılar ėrse fermān-ı vāhibü'l-ʿaṭāyātdın andaġ (3) boldı kim ʿarab pādişāhġa aytķıl kim öyge kirsün ve meniŋ (4) ķudretimni muʿāyene körsün didi ėrse ʿarab pādişāhı muķarreb– (5) leri birle öyge kirdiler kördi kim ķızınıŋ barçı aʿżāları (6) dürüst

bolupdur ḳızı şükrler ḳılıp aydı kim ey ata men (7) ḥaḳḳ sübḥāne ve taʿālänıŋ luṭf ʿināyeti birle tāze boldum çūn (8) ʿarab pādişāhı andaġ körmeklik birle fī'l-ḥāl ḥażret-i seyyidü'l-mürselīn– (9) niŋ èliġa barıp aydı kim yā muḥammed ḳızım yaḫşı bolupdur (10) digen birle ebū cehl *ʿaleyhi'l-laʿne* ġamgīn boldı andın kiyin ebā bekr (11) ṣıddīḳ *rażīallāhu ʿanh* ḥażret-i peyġamber *ʿaleyhi's-selām*nıŋ ḳollarını (12) tutup öyge keldiler ebū cehl aydı kim ey muḥammed seniŋ her sözüŋ (13) yèr yüzide cārīdur emmā aynıŋ muʿcizesidin muʿṭal[6]-sèn (14) ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām* ol melʿūnġa cevāb bermediler

15b/30

(1) el-ḳıṣṣa seyyidü'l-ṣaḳaleyn ve ḫ^{V}āce-yi ḫāḳīn öylerige barġandın kiyin (2) keçe boldı ḥażret-i ebā bekr ṣıddīḳ aydılar barça düşmen bir yèrge yıġılıp– (3) durlar bu keçe sizdin muʿcize tileydurlar ve eger muʿcize körsetme– (4) seŋiz helāk ḳılurlar didiler èrse ḫadīçe *rāżīallāh-ı ʿanh* yıġlay (5) başladılar ḥażret-i peyġamber *ṣallīallāhu ʿaleyhi ve sellem* aydılar ey ebā ṣıddīḳ (6) ve ey ḫadīçe ġamnāk bolmaŋlar ḫadīçe kibriyā aydı ey peyġamber-i ḫudā sizġa (7) bu kāfirler żarar yètgürgey ol sebebdin ġamnāk bolur-mız didi (8) ḥażret-i peyġamber *ṣallīallāhu ʿaleyhi ve sellem* aydı ey ḫadīçe perīşān bolmaŋ (9) ḥaḳḳ sübḥāne ve taʿālä ḥāẓır nāẓırdur muʿayyendur meni bu kāfirler– (10) din penāh berürler dip ṭaḥāret ḳıldılar iki rekʿat nemāz ötep (11) başlarını secdeġa ḳoydılar münācāt ḳılıp aydı ey ḳādir-i (12) ber-kemāl-i perverdigār bu düşmenler mendin bu kiçe muʿcize tileydur (13) èmdi sèn bu ḳuluŋġa kerem luṭf ḳılıp ser-efrāz ḳılġıl dip münācāt-ı (14) be-dergāh ḳāżīu'l-ḥācāt ḳıldılar henūz secdedin baş kötermep

16a/31

(1) aydılar kim cebrāʾil *ʿaleyhi's-selām* kelip aydılar kim yā muḥammed (2) başıŋdı secdedin kötergil maḳṣūdıŋ ḥāṣıl boldı ḥażret-i (3) muḥammed *ʿaleyhi's-selām* başlarını köterip baḳtılar cebrāʾil *ʿaleyhi's-selām*– (4) nıŋ ḳolıda bir neyze kördiler kim bir şāfı maġrıbda bir şāfı maşrıḳ– (5) da arḳasıda yètmiş miŋ firişte kelip turdılar cebrāʾil (6) *ʿaleyhi's-selām* aydı kim maŋa andaġ fermān boldı kim meniŋ ḥab[ī]bim buyursa (7) düşmenleriŋ yarmını bir şāḫıġa sancıp maşrıḳ ṭarafıge taş– (8) laġıl ve yine yarımını bir şāḫıġa sancıp maġrıb ṭarafıge taşlaġıl (9) ve taḫı yètmiş miŋ firişteġa fermān oldur kim eger ʿarab pādişāhı (10) leşker tartıp kelgen bolsa ḥab[ī]bimġa aytḳıl kim āsmāndın çirik (11) iberdim tā kĭ kāfirleriŋ cānını çıḳarġaylar yā muḥammed seni yaratmas– (12) dın burun ʿilm-i ḳadīmim birle bilip èrdim sendin kāfirler mundaġ (13) muʿcize tilerini yā muḥammed meniŋ dergāhımda her ne tileseŋ icābet (14) ḳılur-men çūn ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām* ḫudā-yı taʿālādın mundaġ

16b/32

(1) luṭf ʿināyetni işitken birle ol ḥażret-i ḫālḳu'l-āfāḳ– (2) ġa şükrler aytıp düşmenler maʿrekesiġa yüzlendiler èrse (3) ḫadīçe kübrā *razīallāhu ʿanh* zār zār yıġlap münācāt ḳılıp aytur èrdi– (4) ler kim ilahī ḥabībiŋniŋ sendin özge peşt-penāhı yoḳdur

[6] Metinde *mØtl* biçiminde yazılmıştır. Özgün yazımı *mØtl* biçimindedir.

(5) sėn düşmenleridin öz ḥafṭ ḥimāyetiŋde saḳlaġay-sėn (6) ėmdi sėn öz keremiŋ birle bu düşmenleriŋ şerridin (7) penāh bergey-sėn dip münācāt ḳıldılar ėrse ḫadīçe kübrānıŋ ḳarın– (8) larıdın āvāz keldi kim ey muḥammediŋ maḥremi ḫadīçe seniŋ ḫāṭrıŋ (9) meniŋ ḥabībim üçün nigerān bolmasun egerçe ḥabībim yalġuzdur (10) anıŋ ḫāfẓa ve çāresi mendur-men ḫadīçe kübrā bu sözni işitken (11) birle be-ġāyet ḫoş-ḫāl boldı çūn peyġamber *ʿaleyhi's-selām* olarnıŋ (12) aldıġa barıp aydılar kim tilegeniŋiz ne muʿcize tileŋler (13) kāfirler aydı yā muḥammed duʿā ḳılġıl cihān ḳaraŋġuluḳ bolsun mālik-i (14) dūzaḫḳa fermān boldı kim yiŋneniŋ teşükiçe yėrdin bu dünyāġa

17a/33

(1) dūzaḫnıŋ ḳaraŋġuluḳıdın ibergil dip hemīn sāʿat cihān (2) andaġ ḳaraŋġu boldı kim birbiriniŋ ḳolını tutup bī-ṭāḳat bolup (3) feryād ḳıldılar yā muḥammed duʿā ḳılġıl cihān yaruġluḳ bolsun ḥażret-i (4) peyġamber *ʿaleyhi's-selām* aydılar ilahī bu cihānnı yarutḳıl dip (5) hemīn sāʿatda cihān münevver bolup ay peydā boldı yine ey aytḳıl (6) ay kaʿbeniŋ üstünide turup kaʿbeni yite ḳaṭār örülsün (7) dip ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām* ayġa işāret ḳıldılar ay kaʿbeni (8) yite ḳaṭār örüldi andın aydılar kim yā muḥammed ay saŋa şenāʾ ayt– (9) sun dip ay hem fī'l-ḥāl şenāʾ ayttı *es-selām ʿaleyküm* emīnullāh men– (10) dur-men seniŋ ẕāt-ı pākıŋġa şenā aytḳay-men egerçe yite ḳat āsmān (11) barçaları şenāʾ aytsalar ḥaḳḳ sübḥāne ve taʿālă andaġ büzrük seniŋ (12) ẕātıŋġa beripdur miŋniŋ birini hem aytalmaslar andın kiyin (13) kāfirler aydı yā muḥammed ay iki pāre bolup ol yėŋiŋdin kirip (14) sol yėŋiŋdin çıḳsun ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām* mübārek

17b/34

(1) ilikleri birle ayġa işāret ḳıldılar ay pāre bolup bir (2) pāresi yaḳalarıdın kirip itekleridin çıḳtı ve yine bir pāresi (3) öŋ yėŋleridin kirip sol yėŋleridin çıḳtı her iki (4) pāresi āsmānda turdı andın kiyin aydılar yā muḥammed ḳoşulup (5) maġrıbġa barsun ḥażret-i peyġamber *ʿaleyhi's-selām* aydılar ey pāk-ı (6) perverdigār-ā fermān ḳılġıl ay ḳoşulup maġrıbġa barsun (7) andın maşrıḳġa barsun andın kiyin āsmānnıŋ otrasıda turup (8) kāfirler ayttı yine bir pāresi şemāl ṭarafıge ve yine biri cenūb ṭarafıge barsun ey (9) ilahī melīk-ā perverdigār-ā her nege bular aytur aŋa sėn dānā-sėn (10) ve bīnā-sėn saŋa maʿlūmdur ėmdi ḳudretiŋni āşikārā ḳılġıl (11) didiler ėrse fī'l-ḥāl ay iki pāre bolup bir pāresi āsmān– (12) nı temām tutup gerdişġa keltürdi yine bir pāresi hem cenūb ṭarafı– (13) ge bardı andın kiyin aydı birbirige ḳoşulup yıġılsun ḥażret-i (14) resūl *ʿaleyhi's-selām* duʿā ḳıldılar ėrse burunḳı-dėk boldı

18a/35

(1) ʿarab pādişāhınıŋ ṭāḳatı ḳalmadı aydı kim ey ḫalāyıḳlar meniŋ köŋlüm (2) taş temürdin ḳatıġraḳ ėrdi emmā imān-ı islām devletidin (3) maḥrūm bolmaġay-men dip barçaları yıġılıp ḥażret-i peyġamber *ʿaleyhi's-selām*– (4) nıŋ ayaġlarıġa yıġılıp alte miŋ kişi bir yolı müsülmān boldılar (5) ėrse ebū cehlniŋ yüzi ḳararıp aġrıḳ tutup şermende (6) ve rüsvā boldılar andın kiyin āh feryād ḳılıp ayttı kim ey muḥammed ne ʿaceb (7) üstād cādū-ger iken-sėn ve seniŋ-dėk sāḥir bu ʿālemde yoḳdur (8) didi aġzıŋġa seng-i sifāl *sübḥānallāh* bir kimge ḫudā-yı taʿālă (9) öz luṭf keremi birle imān

ʿaṭā ḳılur bolsa iḳlīmlerdin keltürüp (10) aŋa imān naṣīb ḳılur ve her keçeni şeḳāvetġa giriftār ḳılġan (11) vucūdı kim keçe ve kündüz imān-ı islāmġa daʿvet ḳılsa hīç fāʾide (12) ḳılmas naẓm /ḫudāvend tilekim sendin oldur (13) /hemīşe yolıġa bendeŋni köndür /ḫalālet yolıdın hem (14) saḳla ey ḥaḳḳ /budur sendin ümīdi ḥayy-ı muṭlaḳ

18b/36

(1) *ḳavla taʿālă men yehdillāhu felā muṭillehu ve men yuẓille lehu felā* (2) *hādiye lehu* andın kiyin ḥażret-i peyġamber *ʿaleyhi's-selām* ḥażret-i ilahī (3) tapıp ḫucreleriġa keldiler ėrse körerler kim ḫadīçe kübrā (4) ḫucreniŋ işikide olturadur ḥażret-i resūl *ʿaleyhi's-selām* (5) ey ḫadīçe ne üçün turar-siz ḫadīçe *rażīallāhu ʿanh* aydı (6) yā resūlullāh seniŋ üçün ġamgīn ėrdim yek-bāre ḳarnımdın (7) bir āvāz keldi kim ey ḫadīçe sėn maḫzūn bolmaġıl muḥammedni öz (8) penāhımda saḳlar-men dip yā ḥabībullāh maŋa hīç maʿlūm bolmadı (9) ol ne üçün-turur ḥażret-i peyġamber *ṣallīallāhu ʿaleyhi ve sellem* aydılar kim (10) bu ne sözdur hemūn[7] sāʿat andaġ vaḥy fermān boldı kim (11) yā muḥammed saŋa men ḫadīçedin bir ḳız bergey-men kim ḳıyāmet küni barça (12) ʿāṣī cāfī ḫatunlarġa şefāʿat ḳılur çūn ḥażret-i peyġamber *ṣallīallāhu* (13) *ʿaleyhi ve sellem* ol ḥażret-i bī-niyāzdın bu sözni işitti ėrse (14) be-ġāyet ṣādmān boldılar aydılar kim ey ḫadīçe allāhu taʿālă maŋa

19a/37

(1) ve saŋa bir ḳız berdi kim ḳıyāmet küni barça ʿāṣī cāfī ḫatun– (2) larġa şefāʿat ḳılġusıdur ilahī ol bendelerniŋ ḥaḳḳı (3) ḥurmeti üçün ol şehriyār-ı kāmgā– /nı ve faḳīr-i ḫāksā– / nı (4) barça mūminlerni ʿazīz ḳılıp imān-ı islām-ı (5) şerīfni rūzī ḳılġıl *yā ilahu'l-ʿalemīn* (6) *ve yā ḥayru'l-nāṣırīn bi-faẓlike* (7) *ve keremike yā er-raḥmu'r-rāḥimīn* (8) temmetü'l-kitāb (9) *baʿūnu'l-mülk*– (10) *ü'l-vehhāb* (11) sene 1347 māh ʿiyd-i ḳurbān

İnceleme

A. Yazım Özellikleri

1. /ė/ ünlüsü sözcük içinde *ye* ile gösterilmiştir. Dikkatten kaçmayan bir yazım, bu ünlünün kendinden sonraki hecede yer alan *ye* ile de gösteriliyor olmasıdır. *Sėn* sözcüğü metnimizde elli yedi kez geçmektedir. Bunlardan otuz dördü *syn* (sėn) biçiminde, yirmi üçü *sn* (sen) biçiminde yazılmıştır. Ancak *sn* (sen) biçiminde yazılan sözcüklerin kendinden sonraki hecelerinde *ye* bulunuyor olması bunların da /ė/li okunduğuna/söylendiğine dair önemli bir ipucudur. Ör.: seniŋ-dėk (9a/11), seni (10a/9), sendin (11a/8)… Bu türdeki yazım başka sözcüklerde saptanamamıştır. Kimi sözcüklerde varsa da düzenli olmayışından sėn/sen örneğiyle yetinilmiştir.

2. /ė/ ünlüsüyle ilgili saptanan başka bir yazım özelliği ise *tėg-*/*teg-* fiilinin yazımıdır. Bu sözcük metnimizde iki yerde *tėg-* (tyk) biçiminde, iki yerde *teg-* (tk)

[7] Metinde *hmwn* biçiminde geçmektedir. Muhtemelen bir yazım yanlışıdır. *Hemān* veya *hemįn* biçiminde olması gerekir.

biçiminde yazılmıştır. *Tėg-* biçiminde yazılan örneklerde fiilin ilk hecesi açıktır. *Teg-* biçiminde yazılanlarda ise fiilin ilk hecesi kapalıdır. Ör.: tėgip (7b/3), tėgipdur (7b/12); tegmedi (7b/14), tegmedi (13a/8). Bu yazım Yeni Uygur Türkçesinde görülen e > ė değişimini düşündürmektedir (Öztürk, 2015, s. 11-12).

3. *Aṭlansun* (11b/14) sözcüğünde /t/ ünsüzü *ṭ* harfiyle gösterilmiştir. Orta Dönem Çağatay metinlerinde *at* ve *atlan-* sözcükleri *te* harfiyle gösterilmektedir. Ör.: *at* (’t) (ŞHD: 143a/8), *atlan-* (’tl’n-) (ŞHD: 156a/1).

4. *Ne* sözcüğü Orta Dönem Çağatay Türkçesinde *nė*/*ni*, *ne* biçimlerinde gösterilmesine karşın (MDF: 327, ŞHD: 6a/1; MDF: 1822, ŞHD: 23a/8), metnimizde yalnızca *nh* (ne) biçiminde gösterilmiştir.

5. Metinde Arapça ayetler dışında çok sık hareke kullanılmamıştır. Türkçe sözcüklerde ise *ḳul* (10b/9) sözcüğünü, *ḳol* sözcüğünden ayırmak için bir kez ötre kullanılmıştır. Bunun dışında *bille* (12a/1, 15a/1) sözcüğünde iki kez; *ayttı* (4a/2, 6b/5, 6b/10, 8a/7, 9b/4) sözcüğünde beş kez; *ötti* (7b/2, 7b/5) sözcüğünde iki kez; *yattı* (7b/5) sözcüğünde bir kez; *ottur-* (11a/3) sözcüğünde bir kez şedde kullanılmıştır.

6. Muhtemelen söyleyişi yazıma yansıtmak ve yanlış okumaların önüne geçmek için kimi yabancı sözcüklerde özgün yazımın dışına çıkıldığına tanık olmaktayız. Yabancı kökenli sözcüklerde ünlülerin gösterilmesiyle ortaya çıkan bu yazıma birkaç örnek yerinde olur. Arapça 19a/4’te *mūmin* sözcüğünde /i/ ünlüsü *ye* harfiyle (mwWmyn) işaretlenmiştir. Farsça *gül* sözcüğü 13a/8’de *vâv* ve *ötre* ile (kwWl), *düşmen* sözcüğü üç yerde özgün yazımıyla (dšmn), yedi yerde *vâv* harfiyle (dwšmn); *büzrük* sözcüğü de *vâv* harfiyle (bzrwk) yazılmıştır.

7. Arapça *raẓīallāhu ʿanh* duası erillerde ve dişillerde aynı biçimde kullanılmıştır.

8. *Hemze*, Çağatay Türkçesinde yerini *ye* harfine bırakmıştır (Bodrogligeti, 2001, s. 14). *Fāyde* sözcüğü Çağatay Türkçesinde çoğunlukla *f’ydh* biçiminde yazılmasına karşın (FK: 524/2), metnimizde Arapça özgün yazımıyla, *f’’dh* (fā’ide) biçiminde geçmektedir.

9. 18b/10’da Farsça *hemān*/*hemīn* sözcüğü *hemūn* biçiminde yazılmıştır. Bu yazım muhtemelen bir istinsah hatasıdır.

10. Kimi Arapça sözcüklerdeki yazımlar muhtemelen söyleyişi yansıtmaktadır. *ẕīşān* sözcüğü *ẕīşāne* (ẕyš’nh) biçiminde, *laʿīn* sözcüğü (baş) *laġīn* (lğyn) biçiminde, *emānet* sözcüğü *amānet* (’’m’nt) biçiminde yazılmıştır.

11. Farsça ad tamlamalarına gelen terkip eki özgün yazımda gösterilmemektedir. Ancak metnmimizde kısa ünlüyle biten tabanlarda ya gösterilmemiştir ya da *hemze* ile gösterilmiştir. Ör.: ḫulāṣa-yı mevcūdāt, kelime-yi ʿarż; vefāt-nāmeʾ-yi ḥażret-i fāṭımaʾ-yı raẓīallāh. Uzun ünlüyle biten tabanlarda ise *ye* harfiyle gösterilmiştir. Ör.: ḫudā-yı taʿālā.

12. *He* harfiyle biten kimi sözcüklere *nûn* harfi eklendiğinde *he* harfinin atıldığı, ekin bitişik yazıldığı gözlenmiştir. Ör.: *bendeŋni* (bndnkny) (18a/13), *keçeni* (kčny) (18a/10).

B. Ses Özellikleri

13. Çağatay Türkçesinde ünlü uyumları görülmektedir (Eckmann, 1988, s. 11-17; Bodrogligeti, 2001, s. 14-15; Argunşah, 2018, s. 98-103). Metnimiz önlük-artlık ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uygundur. Ancak bu uyumların kimi yerlerde bozulduğuna tanık olmaktayız. Çağatay Türkçesinde sıkça görülen ek uyumsuzluğunun (Eraslan, 1970, s. 113-124) dışında önlük-artlık uyumunun bozulduğunu şu örneklerde görebilmekteyiz: alte (2a/10), ipar (8a/12), bihraḳ (11a/8). Düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulduğu örnekler de bulunmaktadır: kiysü (2a/4), temür (18a/2), teşük (16b/14), ḳoşnı (3b/6).

14. Metnimizde yuvarlak-geniş + düz-geniş ünlü sırasının korunduğunu görmekteyiz. Ör.: bölük (ŞHD: 36a/8) > bölek (2a/7), buzaġu (GT: 75/7) >> mozaġu (9b/9).

15. Metnimizde ünsüz benzeşmesine uyan sözcükler bulunduğu gibi uymayan sözcükler de bulunmaktadır. Kimi ekler tek biçimli olduğundan (Eckmann, 1988, s. 16) bu eklerin geldiği sözcükler ünsüz benzeşmesine girmemektedir. Ünsüz benzeşmesiyle ilgili metindeki en dikkat çekici örnekler ötümlü ve ötümsüz ünsüzle biten tabanlara /ġ/ ünsüzüyle başlayan eklerin geldiği sözcüklerdir. Bu sözcüklerde aşağıdaki değişimler gözlenmiştir.

<u>Ötümlü Tabanlarda</u>

-ġ+ġ- > -ḳḳ-

toġ+ġan > toḳḳan (10a/11)

-ġ+ġ- > -ġḳ-

taġ+ġa > taġḳa (7b/4)

-z+ġ- > -zġ-

nemāz+ġa > nemāzġa (3a/11), siz+ġa > sizġa (15b/6)

<u>Ötümsüz Tabanlarda</u>

-ç+ġ- > -çḳ-

ḳaç+ġan > ḳaçḳan (10b/9)

-ḫ+ġ- > -ḫḳ-

dūzaḫ+ġa > dūzaḫḳa (16b/14)

-ḳ+ġ- > -ḳḳ-

çıḳ+ġıl > çıḳḳıl (11a/3)

-ḳ+ġ- > -ḳġ-

uçmaḳ+ġa > uçmaḳġa (3a/8), şıddīḳ+ġa > şıddīḳġa (8b/4), tutmaḳ+ġa > tutmaḳġa (9b/11), peyġamberlıḳ+ġa > peyġamberlıḳġa (13a/3), maşrıḳ+ġa > maşrıḳġa (17b/7)

-t+ġ- > -tġ-

mevt+ġa > …mevtġa (4b/10), ayt+ġıl > aytġıl (5b/2), ḥayret+ġa > ḥayretġa (9b/2), ḥażret+ġa > ḥażretġa (10b/4), şeḳāvet+ġa > şeḳāvetġa (18a/10)

-t+ġ- > -tḳ-

ayt+ġan > aytḳan (9a/12), ot+ġa > otḳa (13a/7), ayt+ġıl > aytḳıl (15a/3), yarut+ġıl > yarutḳıl (17a/4), ayt+ġay > aytḳay (17a/10)

16. Metnimizdeki önemli ünsüz değişmeleri aşağıda yer almaktadır.

b- > p-

bışur-/bişür- (ŞHD: 8a/7) > puşur- (8a/5), but (MDF: 866) > put (6b/3)

t- > d-

turur (LM: 325) > durur (3a/4)

-f- > -p-

tüfrük (?) > tüprük (8a/1)

-ḳ- > -ḫ-

taḳı (ŞHD: 15b/8) > taḫı (11b/12)

-p- > -b-

tėpre-/tipre- (ŞHD: 43a/9) > tebre- (10b/12)

-rl- > -ll-

birle (ŞHD: 13a/13) > bille (12a/1)

-gn- > -ŋn-

igne (ŞHD: 41a/1) > iŋne (3b/10)/yiŋne (3b/6)

-lt- > -tt-

oltur- (LM: 483) > ottur- (11a/3)

-nç > -ncI

birinç (?) > birinci (1a/2), ėkinç/ikinç (GT: 126/1) > ikinci (1a/3), üçinç/üçünç (GT: 49/2) > üçünci (1a/4), törtinç/törtünç (GT: 126/12) > törtünci (1a/5), sanç- (ŞHD: 150a/10) > sancı- (3b/7)

17. Metnimizdeki önemli ünsüz düşmeleri aşağıda yer almaktadır.

v- > Ø

vebāl >> obal (6b/9)

y- > Ø

yıpar (ŞHD: 2a/3) > ipar (8a/12)

18. Metnimizdeki önemli ünsüz türemeleri aşağıda yer almaktadır.

y- Türemesi

igne (ŞHD: 41a/1) > yiŋne (3b/9)

-y- Türemesi

Orta seste -y- türemesi yalnızca uzun ünlüyle biten yabancı sözcüklerde tanıklanmıştır.

duʿā+ıŋnı > duʿāyıŋnı (11a/2), ḫudā+ım > ḫudāyım (10a/2)

19. Metnimizdeki önemli ünlü değişmeleri aşağıda yer almaktadır.

Ön Damaksıllaşma

yana (ŞHD: 6a/13) >> yine (3a/9)

Darlaşma

barça (ŞHD: 3b/4) > barçı (15a/5)

Genişleme

buzaġu (GT: 75/7) >> mozaġu (9b/9)

Yuvarlaklaşma

kiysi (?) > kiysü (2a/4), bışur- (ŞHD: 8a/7) > puşur- (8a/5), evrül-/ėvrül- (LM: 2947) > örül- (13b/11)

20. Metnimizdeki önemli ünlü düşmeleri iki öbekte toplanmıştır. Birinci öbekte biçimlik ünlü düşmeleri, ikinci öbekte çekimlik ünlü düşmeleri yer almaktadır.

Ünlü Düşmeleri

orun+ı+ġa > ornıġa (7a/4), giv-oġul+ı+ġa > giv-oġlıġa (4a/4), köŋül+üm+ge > köŋlümge (10b/2), siŋil+i+ġa > siŋliġa (10a/6), köküs+üm+de > köksümde (2b/12).

21. Metnimizdeki önemli ünlü türemelerinden biri ünsüz değişmesiyle ortaya çıkan -nç > -ncI değimesidir. Ör.: birinç (?) > birinci (1a/2), ėkinç/ikinç (GT: 126/1) > ikinci (1a/3), üçinç/üçünç (GT: 49/2) > üçünci (1a/4), törtinç/törtünç (GT: 126/12) > törtünci (1a/5), sanç- (ŞHD: 150a/10) > sancı- (3b/7).

22. Başka bir ünlü türemesi örneği ise *siŋil* sözcüğünde görülmektedir. Siŋil (LM: 2721) > siŋli (10a/13).

23. Metnimizde büzülme olayıyla sıkça karşılaşmaktayız. Ör.: tuta+almas > tutalmas (9b/9), yėte+almadı > yėtalmadı (9b/10), ala+almadılar > alalmadılar (5b/6)…

24. Metnimizdeki tek aykırılaşma olayı *aldı* sözcüğünde belirlenmiştir. All(ı) (ŞHD: 49b/4) > aldı (3a/10).

C. Yapı Özellikleri

25. Metnimizde bulunma durum eki +dA biçiminde, ayrılma durum eki +dIn biçimindedir. Bu eklerde yalnızca ünlü değişimi gözlenmiştir. Kalın tabanlara /a/, /ı/ ünlüleriyle, ince tabanlara /e/, i/ ünlüleriyle bitişmişlerdir.

26. Enklitik durumundaki bildirme eki +dur, +durur ve +turur ile çekim edatı +dėk, metnimizde sürekli tek biçimli olarak yazılmıştır. Kalın tabanlarda da ince tabanlarda da bu ekler +dur, +durur, +turur ve +dėk biçiminde işaretlenmiştir. *Andag̀*, *ḳaydag̀*, *şundag̀*, *mundag̀* gibi edatlardaki *dėk*, zaman içinde kalıplaşmış ve ayrı bir edat öbeği (bağlama edatı) ortaya çıkarmıştır.

27. Metnimizde karşılaştığımız önemli biçim özelliklerinden biri iyelik ekleriyle ilgilidir. Uzun ünlüyle biten tabanlarda (metnimizde yalnızca /ā/ ünlüsüyle biten tabanlar için örnek vardır) iyelik eki -y- ara ünsüzünü almaktadır. Ör.: duʿā+y+ıŋ+nı, ḫudā+y+ım.

28. İyelik ekleriyle ilgili başka bir özellik yuvarlak ünlülü ad tabanlarında ikinci çokluk iyelik eki +UŋIz biçimindedir (Eckmann, 1988, s. 17). Ör.: ḳol+uŋız.

29. Görülen geçmiş zaman eki yuvarlak ünlülü fiil tabanlarında birinci teklik kişiler için -DU biçiminde, üçüncü teklik kişiler için -DI biçiminde, saygı bildiren ikinci çokluk kişiler için -DI biçiminde yazılmıştır. Ör.: bol-du-m, tüş-tü-m, bol-dı, ün-di, kör-di-ŋiz… Diğer teklik ve çokluk kişiler için örnek bulunmamaktadır.

Sonuç

Metnimizin yazım, ses ve yapı özelliklerine ait bulgular dil incelemesiyle ortaya konulmuştur. Bu bulgulara dayanarak çıkardığımız sonuçları ve önerilerimizi madde madde sıralayacağız.

1. Çağatay Türkçesinin yazım kuralları muhafazakâr kabul edilmekle birlikte, Geç Dönem Çağatay Türkçesinde değişken bir yazımın olduğunu söylemek gerekir. İncelenen metinde bu iki özelliği fark etmek mümkün. Hermansson'un el yazmasını çoğaltırken özgün metnin yazımına sadık kaldığını ya da yaşadığı dönemin yazım kurallarını çok iyi bildiğini söyleyebiliriz.

2. /ė/nin yazımıyla ilgili metnimizde değişik örneklerle karşılaşılmıştır. Yalın durumda *ye* harfiyle yazılan *sėn* sözcüğü, /ı/ veya /i/ ünlülerini barındıran eklerle yazıldıklarında *ye* harfi kullanılmamıştır. Çağatay Türkçesiyle yazılmış metinlere bu noktadan bakılması, ilk hecede yer alan/almayan /ė/ veya /i/ ünlülerinin belirlenmesine katkı sağlayabilir.

3. Türkçe sözcüklerde ünlü yazımı azalırken yabancı sözcüklerde, özgün yazımın dışında, ünlü yazımı artmıştır. Ayrıca Orta Dönem Çağatay Türkçesinde *ye* harfiyle yazılan *nė*/*ni* sözcüğü, metnimizde sürekli *güzel he* harfiyle *ne* biçiminde yazılmıştır. Yazımla ilgili bu özellik eserin yazım alanında Orta Dönem Çağatay Türkçesinden uzaklaşmaya başladığını, söyleyişi yazıma aktardığını göstermektedir. Bu ayrılık Geç Dönem Çağatay Türkçesi eserlerinin genel eğilimi olabilir.

4. Metnimiz Türk dilinin temel taşı olan ses uyumuna uygundur. Ancak ses uyumunun bozulduğu örnekler de bulunmaktadır. Önlük/artlık uyumuna aykırı örneklerin yanında, düzlük/yuvarlaklık uyumuna aykırı örnekler de gözden kaçmamaktadır. Bununla birlikte düzlük/yuvarlaklık uyumunun korunması adına, Eski Türkçe Döneminden beri geniş-yuvarlak + dar-yuvarlak ünlü sırasıyla gördüğümüz kimi sözcüklerin geniş-yuvarlak + geniş-düz ya da dar-yuvarlak + dar-yuvarlak sırasına geçtiği gözlenmiştir.

5. Ünsüz benzeşmesiyle ilgili metnimizdeki örnekler, Çağatay Türkçesi eserlerinde araştırılmaya değer konular sunmaktadır. /g/ ve /ġ/ ünsüzleriyle biten ad ve eylem tabanlarına gelen +gA durum eki, -gAn zaman eki ünsüz değişimlerine neden olmaktadır. Bu eklenme sonucunda +gA durum ekinin yalnızca kendisinin, -gAn zaman ekinin ise eylem tabanıyla birlikte ötümsüz sıraya geçtiği görülmektedir. Ör.: toġ+ġan > toḳḳan (10a/11), taġ+ġa > taġḳa (7b/4).

6. Metnimizde karşılaştığımız önemli ünsüz değişmelerinden biri -nç > -ncI değişmesidir. Bu ses olayında -nç > -nc değişimiyle birlikte ünlü türemesine de tanık olmaktayız. Birinci, ikinci vb. sözcüklerin birinç > birinçi > birinci sırasıyla değil, birinç > birinci sırasıyla değiştiğini söylemek mümkün.

7. Metnimizde /ā/ ünlüsüyle biten ad tabanlarına birinci ve ikinci iyelik ekleri +m, +ŋ biçiminde değil; +ym, +yŋ biçiminde gelmektedir. Bu eklerin özgün biçiminin +Im, +Iŋ olduğunu düşünmekteyiz. Bu durumda /y/ ünsüzünün bağlama ünsüzü olduğu ortaya çıkmaktadır. Yapılacak çalışmalarla bu özelliğin Doğu Türkistan Uygur ağızlarına mı, Geç Dönem Çağatay Türkçesine mi ait olduğu belirginleşecektir. Ör.: duʿā+ŋnı > duʿāyŋnı (11a/2), ḫudā+ım > ḫudāyım (10a/2).

8. *Yarlıġ*, *andaġ*, *ḳaydaġ*, *şundaġ*, *mundaġ*, *uluġ*, *ayaġ* gibi sözcüklerin ötümsüz ünsüzle biten türdeşleri Orta Dönem Çağatay Türkçesinde sıkça kullanılmasına karşın metnimizde ötümlü ünsüzle biten biçimlerinin bulunması ilgi çekicidir. Bu durumun bir ağız özelliği mi yoksa tarihî bir ses olayının kalıntısı mı olduğu bilinememektedir.

9. Metnimizde karşılaştığımız yazım, ses ve yapı özellikleri yazıldığı dönemin dil özelliklerini yansıtmaktadır. Ağız etkisiyle birlikte Çağatay Türkçesi yazım geleneğinin de sürdürüldüğü görülmektedir. Yazı geleneğinin ne kadar Çağatay

Türkçesine bağlı kaldığını anlamak için bu alanda daha çok çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Geç Dönem Çağatay Türkçesinin yazım, ses ve yapı özelliklerini tam anlamıyla belirleyebilmek için bu dönemle ilgili bildiri, makale, tez gibi bilim çalışmaları en kısa sürede bir araya getirilmelidir.

10. Metnimizdeki ses ve yapı özelliklerinden birkaçı, Çağatay Türkçesinin varisi sayılan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde bulunmamaktadır. Bu özellikler dönemin yazı dilini besleyen ağız özellikleri olabilir. Farklılıklar belirlenerek Geç Dönem Çağatay Türkçesinin bu yönü öne çıkarılmalıdır.

Kaynakça

(FK) Kaya, Ö. (1996). *ʹÂlį Şir Nevāyį fevāyidü'l-kiber*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

(GT) Berbercan, M. T. (2011). Çağatayca gülistan tercümesi (Gramer-Metin-Dizin) [Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi].

(LM) Çelik Şavk, Ü. (2011). *Ali Şir Nevayi Leylį vü Mecnūn*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

(MDF) Oral Seyhan, T. (2004). *Ẓahįrü'd-dįn Muḥammed Bābür Mįrza mübeyyen der fıḳh (Giriş – Metin – Dizin – Tıpkıbasım)*. Çağrı Yayınları.

(ŞHD) Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han dîvânı (İnceleme – Metin – Dizin – Tıpkıbasım)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Abik, A. D. (2007). Sûfî Allahyâr ve sebâtü'l-âcizîn'i: 18. yüzyıl doğu Türk edebî dilinde mahallîleşme eğilimleri üzerine. *International Journal of Central Asian Studies*, 11 (1), 52-73.

Argunşah, M. (2018). *Çağatay Türkçesi*. Kesit Yayınları.

Bodrogligeti, A. J. E. (2001). *A grammar of Chagatay*. Lincom Europa.

Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı (G. Karaağaç, Çev.)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Eckmann, J. (2011). Çağatay edebiyatının son devri (1800-1920) (O. F. Sertkaya, Çev.). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar*, 208-243.

Eraslan, K. (1970). Doğu Türkçesinde ek uyumsuzluğuna dair. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 113-124.

Muginov, A. M. (1962). *Описание Уйгурских рукописей института нарадов Азии [Opisaniye Uygurskix Rukopisey İnstituta Narodov Azii]*. Akademiya Navk SSSR.

Öztürk, R. (2015). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tasmağambetov, İ. N. vd. (Ed.) (2004). *Babalar sözi diniy dastanlar (C. 10)*. Mädeni Mura.

User, H. Ş. (2006). *Başlangıcından günümüze Türk yazı sistemleri*. Akçağ Yayınları.

https://uyghur.ittc.ku.edu/manuscripts/Jarring_Prov_25.facsimile.xhtml (Erişim tarihi: 06.06.2021)